

УДК 338.245.4

Олена Анатоліївна МАЛИНОВСЬКА

доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу соціальної стратегії, Національний інститут стратегічних досліджень, Україна, e-mail: malynovska53@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5305-0253>

Любов Дмитрівна ЯЦЕНКО

головний консультант відділу соціальної стратегії, Національний інститут стратегічних досліджень, Україна, e-mail: yatsenkol59@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7686-3812>

**РИЗИКИ ВПЛИВУ СПРИЧИНЕНОЇ ВІЙНОЮ ВИМУШЕНОЇ
МІГРАЦІЇ НА ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНИ**

Малиновська, О. А., Яценко, Л. Д. Ризики впливу спричиненої війною вимушеної міграції на людський капітал України. *Вісник соціально-економічних досліджень*. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2024. № 3-4 (90-91). С. 25–39.

Анотація. У статті узагальнено та систематизовано загальні теоретичні основи сутності людського капіталу як економічного ресурсу та потенціалу післявоєнного відновлення економіки України, окреслено основні віхи його формування. Масове переміщення населення зумовило підвищення рівня невизначеності та посилює інтенсивність вияву ризиків для формування та реалізації людського капіталу. Досліджено вплив цього явища на кількісні та якісні характеристики людського капіталу. Проаналізовано окремі виклики і ризики, спричинені вимушеним переміщенням населення, та висвітлено особливості їх вияву. Зокрема, це падіння рівня життя, раптова бідність, втрата освітнього потенціалу, поширення тіньової зайнятості, проблеми інтеграції в трудову сферу, зневіра, збільшення навантаження на бюджет, зниження самооцінки тощо. Ризики посилюють імовірність негативних змін, що зумовлюють невизначеність, погіршення демографічної ситуації, послаблення стійкості економіки, зростання соціальної напруженості, падіння споживчої спроможності населення, повну або часткову втрату соціальних зв'язків. Застосування методів системного та порівняльного аналізу, синтезу, декомпозиції дозволило побудувати когнітивну схему протидії ризикам у сфері формування та реалізації людського капіталу. Розроблено рекомендації стосовно пріоритетів та конкретних завдань вітчизняної державної політики, спрямованої на попередження ризиків та мінімізацію їхніх наслідків. Реалізація такої політики повинна бути зосереджена на створенні правових, економічних та інституційних засад для послаблення напруженості у сферах матеріального забезпечення, зайнятості населення, поліпшення демографічної ситуації, якості й доступності соціальних послуг, покращення умов життя. Для пом'якшення негативного впливу вимушеної міграції населення на людський капітал запропоновано посилити соціальне партнерство держави, бізнесу і громад.

Ключові слова: людський капітал; ризики; наслідки; вимушена міграція; рівень життя; трудовий потенціал; державна політика.

Olena MALYNOVSKA

Dr. Sc. (Public Administration), Chief Researcher of the Social Strategy Department, National Institute for Strategic Studies, Ukraine, e-mail: malynovska@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5305-0253>

Liubov YATSENKO

*Chief Consultant of the Social Strategy Department, National Institute for Strategic Studie, Ukraine, e-mail: malynovska@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7686-3812>*

RISKS OF THE INFLUENCE OF FORCED MIGRATION CAUSED BY THE WAR ON THE HUMAN CAPITAL OF UKRAINE

Malynovska, O., & Yatsenko, L. (2024). Risks of the influence of forced migration caused by the war on the human capital of Ukraine [Ryzyky vplyvu sprychynenoї viinoї vymushenoї mihratsii na liudskyi kapital Ukrainy], *Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odesa National Economic University, Odesa, No. 3-4 (90-91), pp. 25–39.

Abstract. *The article summarizes and systematizes the general theoretical foundations of the essence of human capital as an economic resource and as a potential for the post-war recovery of Ukraine's economy, and outlines the main milestones of its formation. Mass population movements have led to an increase in the level of uncertainty and increased the intensity of the manifestation of risks for the formation and realization of human capital. The influence of this phenomenon on the quantitative and qualitative characteristics of human capital is investigated. Individual challenges and risks caused by the forced displacement of the population are analyzed, and the features of their manifestation are highlighted. In particular, these include a decline in living standards, sudden poverty, loss of educational potential, the spread of informal employment, problems of integration into the labor sphere, despair, increased burden on the budget, decreased self-esteem, etc. Risks increase the likelihood of negative changes that lead to uncertainty, worsening of the demographic situation, weakening of economic stability, growth of social tensions, a drop in the consumption capacity of the population, and complete or partial loss of social ties. The application of methods of systemic and comparative analysis, synthesis, and decomposition made it possible to build a cognitive scheme for countering risks in the field of human capital formation and realization. Recommendations regarding the priorities and specific tasks of domestic state policy aimed at preventing risks and minimizing their consequences are developed. The implementation of such policy should be focused on creating legal, economic and institutional foundations for easing tensions in the spheres of material security, population employment, improving the demographic situation, the quality and availability of social services, and improving living conditions. To mitigate the negative impact of forced population migration on human capital, it is proposed to strengthen the social partnership between the state, business, and communities.*

Keywords: *human capital; risks; consequences; forced migration; standard of living; labor potential; state policy.*

JEL classification: *O150; J240*

DOI: *[https://doi.org/10.33987/vsed.3-4\(90-91\).2024.25-39](https://doi.org/10.33987/vsed.3-4(90-91).2024.25-39)*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Спричинена затяжною війною масштабна вимушена міграція українців в межах держави та за кордон є одним із найгостріших викликів, які стоять перед Україною. Людиноцентрична політика, спрямована на захист та забезпечення людини і громадянина, вимагає, крім іншого, постійної уваги до міграційної ситуації, запобігання ризикам, спричиненим масовими переміщеннями. Перемога у війні та повоєнне відновлення неможливі без належних людських ресурсів. Адже розвиток і добробут країни значною мірою залежать від обсягів та якості її людського капіталу, його накопичення.

Індекс людського розвитку (ІЛР) України наразі становить 0,734. Це найнижчий показник за період з 2004 р. Спершу пандемія Covid-19, а невдовзі війна, перемістили країну з 74 місця у рейтингу людського розвитку за даними 2019 р., коли він становив 0,779, на 100 місце серед 193 країн і територій [1]. Невтішно також, що в країні посилилася нерівність. ІЛР України з урахування соціально-економічної нерівності становить 0,676, тоді як за даними 2019 р. цей показник становив 0,728.

Негативні тенденції людського розвитку, демографічні проблеми, ситуація на ринку праці, що характеризується дефіцитом працівників, передусім кваліфікованих, значною мірою обумовлені вимушеними переміщеннями. За таких умов аналіз впливу міграції на стан людського капіталу України набуває особливої актуальності, як і розроблення на цій основі рекомендацій щодо політики держави, спрямованої на протидію пов'язаним із вимушеними переміщеннями викликам.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Масштаби обумовленої війною вимушеної міграції, серйозність її наслідків забезпечили концентровану увагу вчених до відповідної проблематики, численні дослідження проблем людини, змушеної через небезпеку залишити місце звичайного проживання, а також регіонів виходу та прибуття вимушених мігрантів, держави в цілому. Цим питанням присвячено доповіді профільних міжнародних організацій, вітчизняних та зарубіжних аналітичних центрів, роботи таких авторів, як Е. Лібанова, О. Піщуліна, О. Позняк та ін. Проблематику людського капіталу в умовах війни висвітлено в дослідженнях Ю. Залознової, Н. Азьмук, З. Галушки та ін. Одностайним є висновок, що без запобігання міграційним втратам, активізації творчого потенціалу людини, розвитку висококваліфікованої робочої сили, повоєнне відновлення та економічне зростання України неможливі. Разом з тим, взаємозв'язок та взаємовплив вимушеної міграції та збереження людського капіталу виявлені недостатньо, що й підкреслює актуальність цієї статті.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Варто зауважити, що відсутні системні дослідження ризиків втрат та погіршення якісних характеристик людського капіталу внаслідок повномасштабної агресії з боку Росії та зумовленою нею масштабною вимушеною міграцією населення. Ідентифікація цих ризиків та дослідження особливостей їх поширення в період повномасштабної війни, передумов їх формування та реалізації у різних аспектах соціально-економічної сфери, дозволить окреслити напрями державної політики, спрямованої на управління ризиками, які здатні негативним чином вплинути на формування та розвиток людського капіталу.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз сучасних міграційних процесів та виявлення їх взаємозв'язку та взаємозалежності із формуванням людського капіталу, проблемами його збереження в умовах війни. Новизна дослідження полягає у формалізації такого зв'язку, графічному представленні ризиків вимушеної міграції для людського капіталу та засобів запобігання їм. Його джерельною базою є доповіді міжнародних організацій, які займаються проблемами біженців війни, дані соціологічних опитувань щодо вимушеної міграції, наукова література з проблематики вимушеної міграції та людського капіталу. При опрацюванні фактичного та аналітичного матеріалу застосовано історичний, логічний, порівняльний методи, а також метод наукової абстракції.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних умовах головним драйвером розвитку за якісно-кількісними та часовими параметрами визнано

людський капітал, тобто «сформований і розвинений у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці і завдяки цьому впливає на зростання доходів свого власника, прибутку підприємства та національного доходу» [2]. Виходячи з цього визначення, можна ідентифікувати базові активи людського капіталу, а саме:

- капітал здоров'я, що формується завдяки природному, генетично закладеному рівню здоров'я та здобутому (збереженому) протягом життя, який обумовлений дотриманням здорового способу життя і потребує витрат часу та фінансових інвестицій;

- освітній капітал, що складається із загальноосвітніх та професійно-кваліфікаційних надбань, які формуються на двох рівнях – загальноосвітньому та на рівні професійної освіти;

- інтелектуальний капітал, що є синтезом знань, навичок, професійного досвіду, умінь, ефективне використання яких позначається на підвищенні продуктивності праці та збільшенні прибутків на індивідуальному та суспільному рівнях;

- капітал культури, що виявляється на двох рівнях – споживчому та високодуховному, а його формування потребує додаткових інвестицій та відповідного виховання та самовиховання, саморозвитку;

- соціально-психологічний капітал, який характеризує психологічний стан суспільства та окремого індивіду і забезпечує здатність опиратися стресам та кризовим ситуаціям зберігаючи притаманні людині та соціуму духовні цінності;

- капітал мобільності, що є важливою передумовою цілеспрямованого формування людського капіталу та розглядається як потенційна здатність до зміни функцій у виробництві матеріальних і нематеріальних благ, готовність до розвитку, здатність адаптуватися в динамічному середовищі, змінюючи своє положення в соціально-економічній сфері у пошуках кращих умов використання людського капіталу [3];

- природні чи набуті здібності та таланти як передумова засвоєння знань, умінь і навичок, набуття професійної майстерності та підвищення можливостей продуктивного використання людського капіталу з метою отримання соціальних та економічних результатів.

Реалізація людського капіталу, ступінь віддачі від його використання обумовлені вільним волевиявленням суб'єкта, його індивідуальними інтересами і перевагами, матеріальною та моральною зацікавленістю, відповідальністю, світоглядом і загальним рівнем культури, сформованими цінностями та рівнем сприятливості середовища.

Людський капітал на макрорівні, тобто на рівні суспільства, є накопиченим стратегічним ресурсом та фактором соціально-економічного зростання. В сучасних умовах прогрес пов'язаний передусім з посиленням ролі інтелекту та переходом до «нової економіки», що базується на людському капіталі, високих технологіях та високоякісних послугах. Знання, як симбіоз кількісних та якісних характеристик, кардинально змінюють економіку, технології, людей та соціум. Найвищий конкурентний статус мають країни світу на тій стадії економічного розвитку, яка базується на досягненнях науково-технічного прогресу та інноваційних методів господарювання, інтелектуалізації людського капіталу, розвитку передових новітніх технологій і наукомістких галузей економіки, пріоритеті виробництва знань. За таких умов людський капітал є основною рушійною силою розвитку суспільства, базою

формування нових духовних та якісних вимірів життя, які, у свою чергу, є індикаторами ефективності інвестицій в людський капітал. Роль якісних характеристик людського капіталу, до яких належать рівень освіти, кваліфікації, прагнення до отримання нових знань та здатність їх реалізації, мобільність, суттєво зростає.

Досягнення цільових функцій соціально-економічної сфери вимагає від держави забезпечувати ресурсами розвиток економіки. Щодо людського ресурсу у вигляді людського капіталу це проявляється у формуванні сприятливого середовища для розвитку особистості, покращенні якості освіти та системи охорони здоров'я, зростанні рівня та якості життя. Здатність держави створювати сприятливе середовище для формування та ефективного використання людського капіталу все більшою мірою визначає її економічну силу та конкурентоспроможність, соціальну якість і суспільний прогрес.

Формування людського капіталу – це безперервний динамічний процес, що відбувається під впливом багатьох факторів: демографічного, соціального, економічного, політичного, культурного, виробничого, екологічного, інституційного, які водночас сприяють його відтворенню [2; 4; 5; 6]. Цей процес значною мірою залежить від державних пріоритетів та політики у відповідній сфері.

Криза в Україні, спричинена тривалою повномасштабною війною, відбивається на кількісних та якісних характеристиках людського капіталу та траєкторії його розвитку, загострюючи проблеми, накопичені у попередній період. Передовсім, значно скоротилася чисельність носіїв людського капіталу, тобто населення країни. Зменшення населення, яке й раніше було доволі інтенсивним, значно прискорилося. За оцінками Інституту демографії та проблем якості життя НАНУ, війна призвела до скорочення його чисельності до 36,3 млн., у т.ч. на підконтрольних Україні територіях – 31,5 млн. За оцінками Міжнародного валютного фонду населення країни в 2024 р. може становити 33,4 млн. осіб [7].

Основною причиною скорочення населення України залишається низька народжуваність, яка в результаті війни ще більше зменшилася. За даними Міністерства юстиції, протягом 2023 р. в Україні зареєстровано 187,4 тис. народжень, що на дев'ять відсотків менше, ніж за перший рік вторгнення (206 032 дитини), та на 31,5% менше, ніж у 2021 р., коли народилося 273,8 тис. дітей [8].

Водночас внаслідок збройної агресії РФ значно зросла передчасна смертність, яка і до вторгнення була високою через неналежну доступність та якість медичних послуг, низький добробут частини населення, тобто чинники, які в результаті війни значно посилювалися. Крім того, війна спричинила прямі втрати серед військових і цивільного населення. Також суттєво зросла кількість осіб, які отримали інвалідність. У результаті середня очікувана тривалість життя скоротилася з 66,4 року (чоловіки) і 76,2 року (жінки) у 2020 р. до 57,3 і 70,9 відповідно у 2023 р. (експертна оцінка) [9].

Серйозною загрозою для людського капіталу є масова вимушена міграція населення. За підрахунками УВКБ ООН, в Європі перебувають понад 6 млн. біженців війни з України (у т.ч. приблизно 1,3 млн. в РФ та Білорусі), в інших країнах – ще понад 500 тис. [10]. Серед користувачів тимчасового захисту, наданого європейськими країнами вимушеним мігрантам з України, станом на кінець березня 2024 р., 41,5% складали жінки працездатного віку, 19,7% – чоловіки у віці 18–64 років, діти та підлітки – 32,9%, особи, старші 65 років, – 6,1% [11]. Рівень освіти біженців війни є вищим, ніж серед населення України в цілому (за даними різних досліджень, особи з вищою освітою становлять до 70% біженців

війни), переважна більшість дорослих біженців (75%) до виїзду з України працювала, причому половина – на керівних посадах [12].

Таким чином, внаслідок виїзду переважно працездатних громадян з високим освітнім рівнем, а також молоді, яка мала б невдовзі поповнити склад робочої сили, вимушена міграція спричинила масштабний відтік людського капіталу, втрату частини трудового та інтелектуального потенціалу нації.

Хоча більшість із тих, хто перебуває за кордоном, налаштовані на повернення на Батьківщину, тривалість воєнних дій, невизначеність перспектив їх завершення, масштаби руйнувань, як і поступова інтеграція за кордоном, обумовлюють закономірне зменшення частки потенційних повернених і, водночас, збільшення чисельності тих, хто такого наміру не має.

Результати соціологічних опитувань свідчать про те, що навіть, якщо за кордоном біженці стикаються із багатьма труднощами, а життя в Україні подобається більше, вони часто вважають, що перспективи для їхніх дітей там кращі, тому готові залишитися в країнах перебування заради майбутнього дітей. Окрім того, багатьом людям, що виїхали за кордон із зони бойових дій, може бути нікуди повертатися, тож повернення залежить від швидкого відновлення їхніх регіонів або ж надання підтримки для переїзду в інші регіони України [13].

За розрахунками Центру економічної стратегії, зробленими на основі даних низки опитувань, по завершенню війни за кордоном залишаться, залежно від подальшого розвитку ситуації, від 1,4 до 2,3 млн. осіб. Здебільшого це молодь та особи з високим освітнім рівнем. Крім того, масштаби можливого виїзду чоловіків, сім'ї яких нині перебувають за кордоном, після завершення війни і скасування відповідних заборон на виїзд з України, оцінюються у межах від 87,6 тис. до 154,9 тис. осіб [13]. Крім того, імовірність послаблення людського капіталу навіть по завершенню війни зростає внаслідок інтенсифікації трудової міграції, оскільки для ліквідації наслідків війни домогосподарства потребуватимуть значних коштів, заробити які в зруйнованій війною вітчизняній економіці буде складно.

Як свідчать результати соціологічних досліджень, в умовах продовження війни еміграційні настрої населення зберігаються. Так, у березні 2024 р. 18% респондентів заявили про намір виїхати за межі країни, якщо війна триватиме. 32% опитаних мають бажання покинути Україну, проте не можуть цього зробити через відсутність грошей на переїзд, соціальні зобов'язання, невпевненість у працевлаштуванні в інших країнах тощо. Більш схильними до виїзду за кордон є респонденти молодших вікових категорій, що посилює ризики скорочення пропозиції робочої сили та погіршення її якісних характеристик уже в недалекому майбутньому. Що ж до середньо- та довгострокової перспективи, зменшення чисельності молоді негативно впливатиме на демографічний потенціал, а відтак й на людський капітал (рис. 1) [14].

Значно страждає базис людського капіталу внаслідок вимушених внутрішніх переміщень, хоча вони й не призводять до прямих втрат населення. В Україні офіційно зареєстровано 4,9 мільйона внутрішньо переміщених осіб (ВПО), із яких 3,6 млн. – це особи, які перемістилися (чи повторно перемістилися) після початку повномасштабної війни. У т.ч. 2,5 млн. не можуть повернутися до своїх домівок, оскільки житло або зруйноване, або знаходиться в зоні активних бойових дій, або на тимчасово окупованій території [15].

На індивідуальному рівні внаслідок окупації, руйнувань, втечі, люди втрачають близьких, звичне оточення, майно, а в місцях тимчасового перебування

нерідко переживають економічну маргіналізацію, соціальну ізоляцію та культурне відчуження, обмежений доступ до ресурсів, необхідних для відновлення якості життя. На мезорівні вимушена міграція руйнує сталі відносини в сім'ї та громаді. На макрорівні, тобто в масштабах країни, регіону, ризики для територій, звідки мігранти вибувають, полягають у знелюдненні, зменшенні трудового та інтелектуального потенціалу, а для територій прибуття – в необхідності значних зусиль та витрат для облаштування прибулих, що призводить до напруги на місцевих ринках праці, зниження якості та доступності багатьох соціальних послуг.

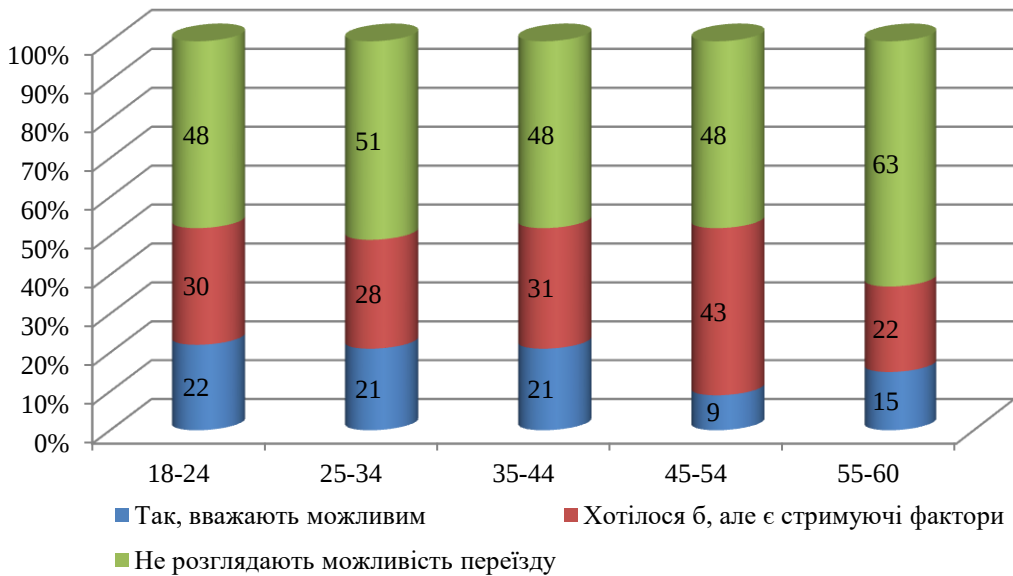

Рис. 1. Відповіді респондентів щодо ймовірності переїзду в іншу країну під час війни, %
Джерело: складено за даними дослідження Gradus Research, OECD [14]

Серед очевидних і небезпечних для формування та розвитку людського капіталу наслідків вимушених переміщень є ризик зниження рівня життя багатьох переселенців та настання раптової бідності внаслідок втрати майна чи роботи, поглиблення на цьому тлі майнової нерівності населення. За оцінками дослідницької агенції Info Sapiens проксі-показник рівня бідності (частка опитаних людей, що змушена економити на їжі) в цілому по Україні у травні 2024 року становив 17,4% [16]. В умовах війни скоротилися доходи 65% українських домогосподарств, проте серед вимушених переселенців та осіб, які повернулися до місць постійного проживання, частка домогосподарств, доходи яких знизилися, є ще більшою – 74% та 73% відповідно [17].

Вимушене переміщення внаслідок війни та пов'язані з цим життєві труднощі у нових місцях проживання негативно відбиваються на фізичному та ментальному здоров'ї переселенців та призводить до появи у більшості з них почуття уразливості, безсилля, неможливості планувати власне майбутнє. Постійний стрес є причиною психічних розладів. У процесі оцінки гуманітарного впливу війни 16% домогосподарств ВПО повідомили, що принаймні один із їхніх членів був занадто пригнічений або стурбований, щоб виконувати свої звичайні повсякденні справи [17]. У поєднанні з ускладненням в результаті війни ситуації у сфері охорони здоров'я та погіршенням доступу до медичних послуг ці проблеми матимуть довгострокові наслідки і

позначається на тривалості життя, віці трудової активності, репродуктивній функції, тобто на якісних характеристиках людського капіталу.

Попри те, що більшість українців, які виїхали за кордон, перебувають у розвинених країнах з належним рівнем охорони здоров'я населення, а статус тимчасового захисту забезпечує біженцям медичні послуги, і серед них не все гаразд із доступом до медичної допомоги та психологічної підтримки. Під час опитування УВКБ ООН, проведеного наприкінці 2023 р. серед українців, які наразі перебувають в сусідніх країнах, 35% респондентів повідомили про відповідні проблеми. Причому це на 5 в.п. більше, ніж наприкінці 2022 р., коли такі відповіді становили 30%. Серед основних перешкод – довге очікування, мовний бар'єр та неможливість записатися на прийом. За даними цього ж опитування, не менше третини біженців здійснили хоча б один візит в Україну. Причому кожний п'ятий із тих, хто їздив в Україну, назвав метою свого візиту лікування [18].

Погіршення матеріального та психологічного стану мігрантів значною мірою є наслідком втрати роботи та труднощів з працевлаштуванням в нових місцях проживання. Для переселенців однією з ознак успіху адаптації на новому місці проживання є інтеграція до місцевого ринку праці. Станом на квітень 2024 р. в Україні нараховується 2,1 мільйона ВПО працездатного віку, проте працевлаштовані серед них лише 800 тис. осіб [19]. Причинами низького рівня працевлаштування є психологічні травми, невідповідність наявних кваліфікацій потребам місцевих ринків праці, недостатність робочих місць та їх невідповідність очікуванням за якісними характеристиками, проблемами з доглядом за дітьми та іншими членами родин, які потребують піклування. Збереження цих проблем становить серйозний ризик для добробуту домогосподарств, відновленню економіки країни, звуження тіньового сектора на ринку праці, що погіршує умови для розвитку людського капіталу.

Тенденції зайнятості серед біженців війни, які опинилися в зарубіжних країнах, також свідчать про наявність проблем з гідним працевлаштуванням, що унеможливорює отримання гідної винагороди за працю, розвиток та накопичення професійних знань та навичок. Попри досить високий освітній рівень більшості біженців, на ринку праці вони зустрічаються з серйозними перепонами, як-то мовний бар'єр, висока конкуренція, невідповідність отриманої професійної підготовки та навичок вимогам ринку праці країн перебування. Тому більшість біженців зайняті у сфері послуг розміщення та харчування, адміністративних та допоміжних послуг, на виробництві, де не потрібна висока кваліфікація [20]. При цьому значна частина біженців працездатного віку не працює. Так, соціологічне опитування Info Sapiens, здійснене у грудні 2023-січні 2024 рр., показало, що приблизно 8% біженців продовжували дистанційно працювати на тій самій роботі в Україні, що й до війни, близько третини працевлаштовані в країнах перебування, 14% залишалися безробітними та 12% – не працювали і не шукали роботу [13]. Наслідком тривалого безробіття є: ослаблення мотивації до активного пошуку роботи; втрата професійних вмінь і навичок та зменшення конкурентоспроможності на ринку праці; зниження рівня життя; поступова деградація особистості та зростання ризику нездійснення самореалізації.

Вимушені переселення становлять серйозний виклик накопиченню інтелектуальної складової людського капіталу. Ефективному процесу набуття знань та вихованню дітей та молоді з числа ВПО перешкоджають вимушене переривання навчального процесу, брак закладів освіти в регіонах вселення та вільних учнівських місць, труднощі зі вступом та продовженням навчання студентів у

закладах вищої освіти. За деякими даними, лише до третини дітей ВПО відвідують школу в місцях нинішнього перебування, зокрема, у Тернополі – 28%, у Вінниці і Кропивницькому – по 30% [21]. Решта продовжує навчатися онлайн, хоча часто не має для цього необхідних гаджетів, належного домашнього простору, надійних каналів зв'язку, що має негативний вплив на якість освіти та соціалізацію дітей, рівень їхньої інтеграції за новим місцем проживання.

Освітні проблеми актуальні і для біженців війни, які перебувають за кордоном. Під час проведеного взимку 2024 р. опитування УВКБ ООН 29% домогосподарств, у складі яких є діти шкільного віку, заявили, що принаймні одна їхня дитина не відвідує школу в країні перебування. Загалом, за оцінками, не відвідують школу за кордоном 40–50% дітей біженців [22]. Головним чином тому, що віддають перевагу дистанційному навчанню в українських школах (80%), але також через мовний бар'єр (10%) та відсутності місць у місцевих школах (7%) [18].

Завдяки звільненню частини окупованих територій, за оцінками, 4,7 млн. переміщених осіб змогли повернутися до місць звичайного проживання. Серед поверненців 26%, або приблизно 1,2 млн. осіб, повернулися з-за кордону. Це переважно мешканці столичного регіону (22% повернулися до Києва та 15% до Київської області, або близько 2 млн. разом), Дніпропетровської (5,9%), Миколаївської (4,6%) та Чернігівської (4,2%) областей [23].

Проте, поверненці часто продовжують стикатися з проблемами, аналогічними тим, які спричинили вимушену міграцію. Згідно з оцінкою умов, в яких опиняються поверненці, здійсненою в лютому-березні 2024 р. (аналізувалася ситуація в 858 населених пунктах), 40% поверненців стикнулися з дуже тяжкими умовами з точки зору наявності засобів до існування, три чверті (76%) – проживають у населених пунктах, де до 40% житлового фонду зруйновано, значна частина поверненців, таким чином, продовжують перебувати у доволі вразливій ситуації [24]. Вкрай тривожно, що понад чверть українців, які повернулися з-за кордону, не змогли дістатися місць звичайного проживання і опинилися на Батьківщині в ситуації внутрішньо переміщених осіб [23].

Аналізуючи обумовлені вимушеною міграцією виклики та ризики для формування та накопичення людського капіталу, не можна водночас не визнати й її позитивного впливу. По-перше, завдяки міграції було врятовано життя та здоров'я сотень тисяч людей. По-друге, міграція є джерелом нових знань та досвіду. Перебуваючи за кордоном українські біженці війни вивчали мови, отримували нові кваліфікації, знайомилися з передовими методами організації праці, освоювали елементи чужої культури, завдяки чому в багатьох випадках починали більше цінувати свою. Переміщення всередині країни сприяли збільшенню людського капіталу в громадах вселення ВПО, інтелектуальний та трудовий потенціал переселенців ставав імпульсом прискорення їхнього розвитку. Разом з тим, позитивний вплив міграції на людський капітал не є прямим, можливий лише за наявності низки умов, може виявитися тільки з часом. Водночас, в умовах затяжної війни нагальна потреба полягає у протидії втратам людського капіталу, створенні умов для його збереження, що є необхідною складовою досягнення перемоги та повоєнного відновлення країни.

Враховуючи виклики та ризики, що формуються внаслідок масової міграції населення в період повномасштабної війни, державна політика у сфері збереження та розвитку людського капіталу має бути спрямована на створення сприятливого середовища для успішної інтеграції ВПО; підтримку безпечного повернення переселенців до звичайного місця проживання; створення умов для повернення

українців із-за кордону та їх реінтеграції; стримування відпливу та розвиток працездатного населення, передусім молоді (рис. 2). Це потребує у короткостроковій перспективі формування правових, економічних та інституційних засад для вирішення проблем у сферах забезпечення сприятливого середовища життєдіяльності, продуктивної зайнятості, підвищення якості та доступності соціальних послуг і покращення умов життя, поліпшення медико-демографічної ситуації.

Рис. 2. Когнітивна схема протидії негативному впливу міграційних ризиків на формування та реалізацію людського капіталу

Джерело: складено авторами

Реалізація політики формування, розвитку та використання людського капіталу має відповідати як потребами воєнного часу та повоєнного відновлення України, так і головним загальносвітовими тенденціями у сфері управління людським капіталом, спрямованими на: розкриття потенціалу людей за допомогою технологій; фокусування на людській складовій сталого розвитку; створення робочого середовища майбутнього; забезпечення інклюзивності, рівності та різноманіття; підвищення уваги до ризиків, пов'язаних з людьми; створення екосистеми робочої сили; зміщення фокусу з посадових обов'язків на навички; узгодження принципів використання даних про працівників; управління з урахуванням сили впливу працівників [25].

Досягнення висунутих цілей передусім потребує відновлення житлового фонду та цивільної інфраструктури, створення робочих місць, забезпечення доступу до освітніх та медичних послуг. Реалізація цього завдання прямо пов'язана з відновленням і виведенням на траєкторію стійкого зростання економіки та забезпеченням на цій основі продуктивної зайнятості, підвищенням рівня життя. Важливими залишаються питання розширення поля прикладання праці, посилення гнучкості ринку праці та його збалансованості, інституалізації інклюзивної політики зайнятості, посилення мобільності робочої сили, у тому числі, професійної, що сприяє її адаптивності до швидких змін у сфері прикладання праці.

Одним із важливих умов прийнятного рівня зайнятості, у тому числі переселенців, має стати осучаснення освітньо-професійної підготовки, досягнення її узгодженості та взаємодії з ринком праці шляхом збагачення змісту освітніх програм когнітивними та соціальними компетенціями, забезпеченням гнучкості професійної підготовки в умовах постійних змін у суспільстві. Подальшого розвитку потребують механізми підтримки самозайнятості вимушених переселенців, зокрема, спрощення доступу до мікрокредитів для започаткування власного бізнесу, а також спеціальних грантів, для отримання яких бажано було б залучити інструменти, пов'язані зі вступом України до ЄС, структурні та спеціальні фонди Євросоюзу.

Не повинні також залишитися поза увагою зумовлені війною та вимушеними переміщеннями пробіли у навчанні учнів та студентів, яким мають бути надані можливості для додаткової, компенсаційної освіти. Не менш важливою видається психологічна підтримка для запобігання проблемам психічного здоров'я, які виникли через переміщення та погіршують можливості вимушених мігрантів брати участь у повноцінному суспільному житті у всіх його проявах.

Важливою передумовою успішної реалізації цих завдань є ефективний розвиток соціального партнерства, адже в рамках партнерської взаємодії держави, бізнесу та громад забезпечується соціальний діалог, активізується соціальна відповідальність при вирішенні проблем.

Висновки і перспективи подальших розробок. За підсумками проведеного дослідження можна дійти таких висновків. Повномасштабна війна та спричинене нею масштабне переміщення населення, у тому числі в інші країни, стало відправною точкою суттєвої зміни характеристик людського капіталу в Україні та траєкторії його розвитку. Дослідження свідчить про те, що наслідки війни обумовлюють серйозні виклики для рівня, якості життя, ускладнюють проблеми демографічного, економічного та соціального характеру. Віднайдення адекватної відповіді на ці виклики є необхідною умовою життєздатності Української держави та успішного її відновлення. В умовах наростання кризових явищ, посилення

невизначеності зростає актуальність запровадження дієвих заходів з подолання негативних наслідків вимушеного переміщення населення, що загрожують втратою людського капіталу, погіршенням його якості та виступають перешкодою на шляху його розвитку. Зокрема, це потребує застосування ефективних підходів та механізмів цілісної державної політики, здатних протидіяти поширенню ризиків та пом'якшенню їх негативних наслідків. Політика повинна бути спрямована на формування фундаменту для розвитку та ефективного використання найціннішого ресурсу країни, що в найближчій перспективі потребує вирішення питань, як-то: задоволення гуманітарних потреб; адаптація переселенців на новому місці проживання та їх соціально-економічна інтеграція, у тому числі повернення до трудової сфери; створення умов для повернення в країну біженців; підтримка безпечного повернення до покинутого місця проживання та реінтеграції. Дієвість політики має підсилуватись за рахунок консолідації суспільства. В умовах непередбачуваності перебігу конфлікту збереження, розвиток та ефективне використання людського капіталу має стати ключовим пріоритетом державної політики. Успішна реалізація відповідної політики потребує консолідації зусиль усіх рівнів влади, бізнесу, громадянського суспільства. На її формування та реалізацію і має бути спрямована першочергова громадянська активність і подальші наукові дослідження.

Збереження людського капіталу та формування сприятливого клімату для його розвитку в період війни та післявоєнного відновлення України є критично важливим завданням. Це вимагає нових підходів до попередження ризиків втрати та погіршення характеристик людського капіталу, що ґрунтуються на врахуванні сучасних трендів його розвитку та світового досвіду управління ризиками в умовах нестабільності.

Література

1. Україна залишається країною з високим Індексом людського розвитку / United Nations Development Programme : website. URL: [https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/ukrayina-zalyshayetsya-krayinoyu-z-vysokym-indeksom-lyudskoho-rozvytku-zvit-undp#:~:text=\(access date: 05.07.2024\)](https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/ukrayina-zalyshayetsya-krayinoyu-z-vysokym-indeksom-lyudskoho-rozvytku-zvit-undp#:~:text=(access%20date%3A05.07.2024).).
2. Грішнова О. А. Людський, інтелектуальний і соціальний капітал України : сутність, взаємозв'язок, оцінка, напрями розвитку. *Соціально-трудові відносини : теорія та практика*. 2014. № 1. С. 34–40.
3. Точиліна Ю. Ю. Структура людського капіталу та особливості його формування. *Економічний простір*. 2020. Вип. 160. С. 7–11. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/160-1>.
4. Хромов М. І. Економічний розвиток в єдності процесів формування та використання людського капіталу. *Економіка та держава*. 2010. № 1. С. 57–61.
5. Швець І. Б., Позднякова С. В. Оцінка нагромадження людського капіталу на промислових підприємствах : монографія. Донецьк : Норд-Пресс, 2011. 172 с.
6. Мельничук Д. П. Людський капітал : пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення : монографія. Житомир : Полісся, 2015. 564 с.
7. Ukraine : statistical data / International Monetary Fund : website. URL: <https://www.imf.org/en/Countries/UKR#ataglace> (access date: 01.07.2024).
8. Шепелева А. Україна втрачає людей. Як війна вплинула на демографію / *Deutsche Welle*. 24 лютого 2024 р. URL: <https://www.dw.com/uk/ukraine-vtracae-ludej-ak-vijna-vplinula-na-demografiu/a-68340432> (дата звернення: 02.07.2024).
9. *Проект Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року* / Міністерство соціальної політики України : сайт. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/870> (дата звернення: 05.07.2024).

10. *Ukraine Refugee Situation* / UNHCR. Operational Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (access date: 18.06.2024).
11. *Temporary protection for persons fleeing Ukraine – monthly statistics* / Eurostat : website. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Temporary_protection_for_persons_fleeing_Ukraine_-_monthly_statistics (access date: 16.06.2024).
12. *What we know about the skills and early labour market outcomes of refugees from Ukraine* / OECD : website. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/c7e694aa-en.pdf?expires=1675082642&id=id&accname=guest&checksum=570EF0C7FE8C68FE75BA738B960CBF41> (access date: 24.06.2024).
13. *Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення* / Центр економічної стратегії : сайт. URL: <https://ces.org.ua/ukrainian-refugees-third-wave-research> (дата звернення: 08.07.2024).
14. *Voices in Europe : Experiences, hopes, and aspirations of forcibly displaced persons from Ukraine* / Gradus Research, OECD. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/ae33637c-en.pdf?expires=1718548322&id=id&accname=guest&checksum=C2A80BCFB010A5A5011713FE4F18A6E5> (access date: 05.07.2024).
15. *Внутрішньо переміщені особи* / Міністерство соціальної політики України : сайт. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> (дата звернення: 09.07.2024).
16. *Трекер економіки під час війни* / Центр економічної стратегії : сайт. URL: <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war> (дата звернення: 09.07.2024).
17. *Human impact assessment. Ukraine, 2023* / United Nations Development Programme : website. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-09/undp-ua-hia-3.pdf> (access date: 10.07.2024).
18. *Ddisplacement Patterns, Protection Risks and Needs of Refugees from Ukraine # 3* / United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA) : website. URL: <https://reliefweb.int/report/poland/displacement-patterns-protection-risks-and-needs-refugees-ukraine-regional-protection-analysis-3> (access date: 11.07.2024).
19. *Працевлаштування ВПО : проблеми й особливості* / Deutsche Welle. 2024. URL: <https://www.dw.com/uk/pracevlavstuvannya-vpo-problemi-j-osoblivosti/a-68895031> (дата звернення: 01.07.2024).
20. *Strengthening the human capital of forcibly displaced persons in and from Ukraine* / OECD : website. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9afedf7c-en.pdf?expires=1718475372&id=id&accname=guest&checksum=4F6DEF0B89F38465EEC76C74C50BDE76>. (access date: 05.07.2024).
21. *Обирають дистанційку замість офлайну: чому діти-переселенці тримаються «рідних» шкіл та які наслідки матиме їхня не соціалізація* / Нова українська школа : сайт. URL: <https://nus.org.ua/articles/obyayut-dystantsijku-zamist-oflajnu-chomu-dity-pereselentsi-trymayutsya-ridnyh-shkil-ta-yaki-naslidky-matyme-yihnya-ne-sotsializatsiya> (дата звернення: 12.07.2024).
22. *Education on hold : Education Policy Brief* (September 2023) : report / United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) : website. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/103089> (access date: 10.07.2024).
23. *Ukraine internal displacement report. General population survey. Round 16. April 2024* / Displacement Tracking Matrix (DTM). International Organization for Migration : website. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naselnennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo?close=true> (access date: 03.07.2024).
24. *Україна – оцінка умов для повернення*. Інформаційний бюлетень. Раунд 7 (травень 2024) / Displacement Tracking Matrix (DTM). International Organization for Migration : website. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-ocinka-umov-dlya-povernennya-informaciyiny-byuleten-raund-7-traven-2024?close=true> (дата звернення: 03.07.2024).

25. *Тренди у сфері людського капіталу 2023 : нові правила для світу без меж* / Deloitte : website. URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ua/Documents/human-capital/2023-human-capital-trends-presentation.pdf> (дата звернення: 05.07.2024).

References

1. *Ukraine remains a country with a high Human Development Index* [Ukraina zalyshaietsia krainoiu z vysokym Indeksom liudskoho rozvytku], United Nations Development Programme : website. Retrieved from: <https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/ukrayina-zalyshayetsya-krayinoyu-z-vysokym-indeksom-lyudskoho-rozvytku-zvit-undp#:~:text=> [in Ukrainian]
2. Hrishnova, O. A. (2014). Human, intellectual and social capital of Ukraine: essence, relationship, assessment, directions of development [Liudskiy, intelektualnyi i sotsialnyi kapital Ukrainy: sutnist, vzaiemozv'язok, otsinka, napriamy rozvytku], *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka*, No. 1, s. 34–40 [in Ukrainian]
3. Tochylyna, Yu. Yu. (2020). Structure of human capital and features of its formation [Struktura liudskoho kapitalu ta osoblyvosti yoho formuvannia], *Ekonomichnyi prostir*, Vyp. 160, s. 7–11. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/160-1> [in Ukrainian]
4. Khromov, M. I. (2010). Economic development in the unity of human capital processes formation and using [Ekonomichnyi rozvytok v yednosti protsesiv formuvannia ta vykorystannia liudskoho kapitalu], *Ekonomika ta derzhava*, No. 1, s. 57–61 [in Ukrainian]
5. Shvets, I. B., & Pozdniakova, S. V. (2011). *Assessment of human capital accumulation at industrial enterprises*: monograph [Otsinka nahromadzhennia liudskoho kapitalu na promyslovykh pidpriemstvakh: monohrafiia], Nord-Press, Donetsk, 172 s. [in Ukrainian]
6. Melnychuk, D. P. (2015). *Human capital: priorities of modernization of society in the context of improving the quality of the population life*: monograph [Liudskiy kapital: priorytety modernizatsii suspilstva u konteksti polipshennia yakosti zhyttia naselennia: monohrafiia], Polissia, Zhytomyr, 564 s. [in Ukrainian]
7. *Ukraine*: statistical data. International Monetary Fund: website. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Countries/UKR#ataglance>.
8. Shepeleva, A. (2024). *Ukraine is losing people. How the war affected demography* [Ukraina vtrachaie liudei. Yak viina vplynula na demohrafiu], Deutsche Welle. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/ukraina-vtracae-ludej-ak-vijna-vplynula-na-demografiu/a-68340432> [in Ukrainian]
9. *Project of the Demographic Development Strategy of Ukraine for the period until 2040* [Proiekt Stratehii demohrafichnoho rozvytku Ukrainy na period do 2040 roku], Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy: sait. Retrieved from: <https://www.msp.gov.ua/projects/870> [in Ukrainian]
10. *Ukraine Refugee Situation*. UNHCR. Operational Data Portal. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.
11. *Temporary protection for persons fleeing Ukraine – monthly statistics*. Eurostat: website. Retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Temporary_protection_for_persons_fleeing_Ukraine_-_monthly_statistics.
12. *What we know about the skills and early labour market outcomes of refugees from Ukraine*. OECD: website. Retrieved from: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/c7e694aa-en.pdf?expires=1675082642&id=id&accname=guest&checksum=570EF0C7FE8C68FE75BA738B960CBF41>.
13. *Ukrainian refugees. Future abroad and plans to return* [Ukrainski bizhentsi. Maibutnie za kordonom ta plany na povernennia], Tsentri ekonomichnoi stratehii: sait. Retrieved from: https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research [in Ukrainian]
14. *Voices in Europe : Experiences, hopes, and aspirations of forcibly displaced persons from Ukraine*. Gradus Research, OECD. Retrieved from: <https://www.oecd-ilibrary.org/>

- docserver/ae33637c-en.pdf?expires=1718548322&id=id&accname=guest&checksum=C2A80BCFB010A5A5011713FE4F18A6E5.
15. *Internally displaced persons* [Vnutrishnio peremishcheni osoby], Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy: sait. Retrieved from: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> [in Ukrainian]
 16. *Wartime Economy Tracker* [Treker ekonomiky pid chas viiny], Tsentr ekonomichnoi stratehii: sait. Retrieved from: <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war> [in Ukrainian]
 17. *Human impact assessment. Ukraine* (2023). United Nations Development Programme: website. Retrieved from: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-09/undp-ua-hia-3.pdf>.
 18. *Displacement Patterns, Protection Risks and Needs of Refugees from Ukraine # 3*. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA): website. Retrieved from: <https://reliefweb.int/report/poland/displacement-patterns-protection-risks-and-needs-refugees-ukraine-regional-protection-analysis-3>.
 19. Employment of IDPs: problems and features (2024) [Pratsevlashtuvannia VPO: problemy y osoblyvosti], *Deutsche Welle*. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/pracevlashtuvannia-vpo-problemi-j-osoblivosti/a-68895031> [in Ukrainian]
 20. *Strengthening the human capital of forcibly displaced persons in and from Ukraine*. OECD: website. Retrieved from: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9afedf7c-en.pdf?expires=1718475372&id=id&accname=guest&checksum=4F6DEF0B89F38465EEC76C74C50BDE76>.
 21. *Choosing distance learning instead of offline: why immigrant children stick to their «native» schools and what consequences will their lack of socialization have?* [Obyraiut dystantsiiku zamist oflainu: chomu dity-pereselentsi trymaiutsia «ridnykh» shkil ta yaki naslidky matyme yikhnia ne sotsializatsiia], *Nova ukrainska shkola*: sait. Retrieved from: <https://nus.org.ua/articles/obyraiut-dystantsiiku-zamist-oflainu-chomu-dity-pereselentsi-trymayutsya-ridnyh-shkil-ta-yaki-naslidky-matyme-yihnya-ne-sotsializatsiya> [in Ukrainian]
 22. *Education on hold: Education Policy Brief* (September 2023): report. United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR): website. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/103089>.
 23. *Ukraine internal displacement report. General population survey. Round 16. April 2024. Displacement Tracking Matrix (DTM)*. International Organization for Migration: website. Retrieved from: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo?close=true>.
 24. *Ukraine – Evaluation of return conditions* [Ukraina – Otsinka umov povernennia]. Retrieved from: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-ocinka-umov-dlya-povernennya-informatsiyniy-byuleten-raund-7-traven-2024?close=true> [in Ukrainian]
 25. *Trends in the field of human capital 2023: new rules for a world without borders* [Trendy u sferi liudskoho kapitalu 2023: novi pravyla dlia svitu bez mezh], *Deloitte*: website. Retrieved from: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ua/Documents/human-capital/2023-human-capital-trends-presentation.pdf> [in Ukrainian]